

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
Галерија науке и технике

Традиционално архитектонско наслеђе у региону Старе планине

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

Галерија науке и технике

**ТРАДИЦИОНАЛНО АРХИТЕКТОНСКО НАСЛЕЂЕ
У РЕГИОНУ СТАРЕ ПЛАНИНЕ**

Галерија науке и технике сану број 32.

Изложбу приређује

Галерија науке и технике Српске академије наука и уметности

Аутор изложбе

Горица Љубенов

Сарадници на организацији

Бојана Божић Хреља
Андреа Раичевић

Конзервација и рестаурација

Славко Зарков

Графички дизајн изложбе

Дамир Влајнић

Техничка реализација

Жељко Левнаић, Продукција 64

Публикацију издаје

Српска академија наука и уметности

За издавача

Зоран Петровић, управник Галерије науке и технике САНУ

Аутор каталога

Горица Љубенов

Рецензент

Милан Лојаница

Лектура

Јелена Димитријевић
Драгана Живковић

Графички дизајн каталога

Дамир Влајнић

Штампа

Продукција 64

Тираж

500

Београд 2018.

Пријатељи изложбе:

Perfect d.o.o., Орион-арт д.о.о., Удружење „Натура Балканика“, Етно кућа „Зарков“, „Моделарт Архитекти“, Драгољуб Златковић, Пирот, Ивица Димитров, Димитровград, Споменка Сека Бојовић, Београд, Владимир Манић, Ниш, Васко Тодоров, Сенокос, Славиша Каменовић, Височка Ржана, Никола Видановић, Темска.

Аутор дузује захвалност Академику Милану Лојаници, који је препознао вредност материјала и подржао изложбу.

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

Галерија науке и технике

Традиционално архитектонско наслеђе у региону Старе планине

Уводна реч

С јесени прошле 2017. године, др Горица Љубенов, дипл. инж. арх. се обратила Одељењу ликовне и музичке уметности САНУ презентирајући свој вредан, систематизован документациони материјал из области градитељског наслеђа у региону Старе планине у Србији. Тим поводом покренута је иницијатива о њеној сарадњи на припреми тематске изложбе у Галерији науке и технике САНУ под насловом *Традиционално архитектонско наслеђе у региону Старе планине*. Потом, одлуком Савета Галерије усвојен је предлог концепта изложбе која је припремљена да у периоду од 22. марта до 11. априла 2018. буде у овој галерији доступна научној и широј јавности.

Др Горица Љубенов се архитектуром Старе планине пасионирано бави уназад више од десетак година о чему сведочи богата сакупљена грађа, документација, цртежи, фотографије, видео записи, као и збирка карактеристичних предмета, артефаката, и других потпорних сведочанстава о миљеу и културној основи средине у којој су настале приказане градитељске творевине. Тако је данас пред нама један сегмент градитељског наслеђа – део културног богатства народа Србије који до сада на овако систематичан и исцрпан начин није био довољно истражен и уверљиво приказан.

Горица Љубенов, архитекта, посвећени научни радник, несумњиви ентузијаста – истраживач људских станишта расутих по тешко приступачним планинским врлетима јужне Србије, пронашла је, евидентирала, анализирала и најзад ево приказала нам веома занимљиву збирку градитељских тема и типолошких варијација кућа и станишта насталих под утицајем особених природних, историјских, етничких, демографских, социјалних, техничких и других утицаја и околности. Са тих извора поникло је једно карактеристично

градитељско искуство временом развијено у препознатљиву градитељску традицију која сведочи о смислу и вештинама народа да своје мисли и представе о свом дому – кући, уобличи у грађевине – речита сведочанства духа и естетског осећања народа из ових крајева

Изложба у Галерији науке и технике САНУ која је пред нама, од несумњивог је научног, културног па и ширег друштвеног значаја. Она нам између осталог открива мало познате па и до сада потпуно непознате податке и документа о развоју људских станишта са једног недовољно истраженог региона Србије. Посебан значај рада др Горице Љубенов је што он долази у моменту када је, као што видимо, очуваност овог грађевинског фонда у веома лошем стању и када се, због све интензивније па и потпуне миграције становништва са ових простора у градове, из године у годину процес његове ерозије све више убрзава ево до тренутка када, како видимо, камера истраживача бележи последње дане тих грађевина, пре дефинитивног њиховог драматичног урушавања и потпуног затирања.

Одељење ликовне и музичке уметности САНУ и Галерија науке и технике САНУ са задовољством су подржали ову изложбу чији је циљ да се архитектура Старе планине као део корпуса целовите Балканске архитектонске баштине што боље сагледа и преко записа и снимака сачува од заборава.

Секретар Одељења ликовне и музичке уметности
академик Милан Лојаница

Реч аутора

Мој сусрет са старопланинском архитектуром отпочиње 2003. године, боравком у селу Височки Одоровци. У центру суседног села, Смиловци, на самој раскрсници, фасцинантна кућа из 1912. године, (коју сам представила у изложбеном материјалу у делу о типологији -ТИП 08) привукла је моју пажњу и наметнула потребу да гледам у смеру ставаралаштва прошлог времена.

Спонтано сам сагледавала простор, архитектуру и сам садржај живота у селима Старе планине. Слушала сам о локалним обичајима, карактеристикама села и сељака, и почела да се саживљавам са природом и објектима који су нудили више од оног што говори закључан и напуштен простор. Не слутећи скривену потребу, снимала сам и бележила, осликавала на платну неке интересантне детаље, и тако открила пуно недовршених животних прича, непотпуних података, скривених потенцијала, а недосегнутих остварења сељана, који су напустили село и отишли за илузијом бољег и лакшег живота.

Сваки разговор испуњен је емоцијама о пређашњем складном начину живљења, о игранкама препуним омладине, о деда Јордану који сваке вечери свира трубу, вредним женама које ткају и штедљиво воде домаћинство. Сада, нестанак сваког појединца из села представља огроман губитак колективном старопланинском бићу. Одлазе они који би испричали причу, ону, коју је „деда Лека Ћијовћи“ расказивао лане на нашу појату“, а остане покоја стара, оронута лепотица са луковима, тремом или без, да сведочи о времену и истинитости наведених сећања.

Подлежавши лепоти стваралаштва које сам затекла на терену, покушала сам да излагањем забележеног представим архитектуру простора у старопланинским селима, од Бабиног Зуба до Димитровграда. Делом типологија,

делом архитектонски елементи, детаљи, понеки експонат са Старе планине (врата, прозор, наћва, стуб, диван дирек) саставни су део изложбе

Традиционално архитектонско наслеђе у региону Старе планине.

Нажалост, поједени важни објекти, који се налазе у мојој архиви, нису одолели зубу времена. Неоспорно да је архитектура, настала током 19. и у првој половини 20. века, у старопланинским селима аутентично и непоновљиво наслеђе богате ризнице нашег народног градитељства, али и даље немам одговор на питања: где борава дух угашеног огњишта, где воде понорнице наслеђа и традиције?

др Горица Љубенов, дипл.инг. архитектуре

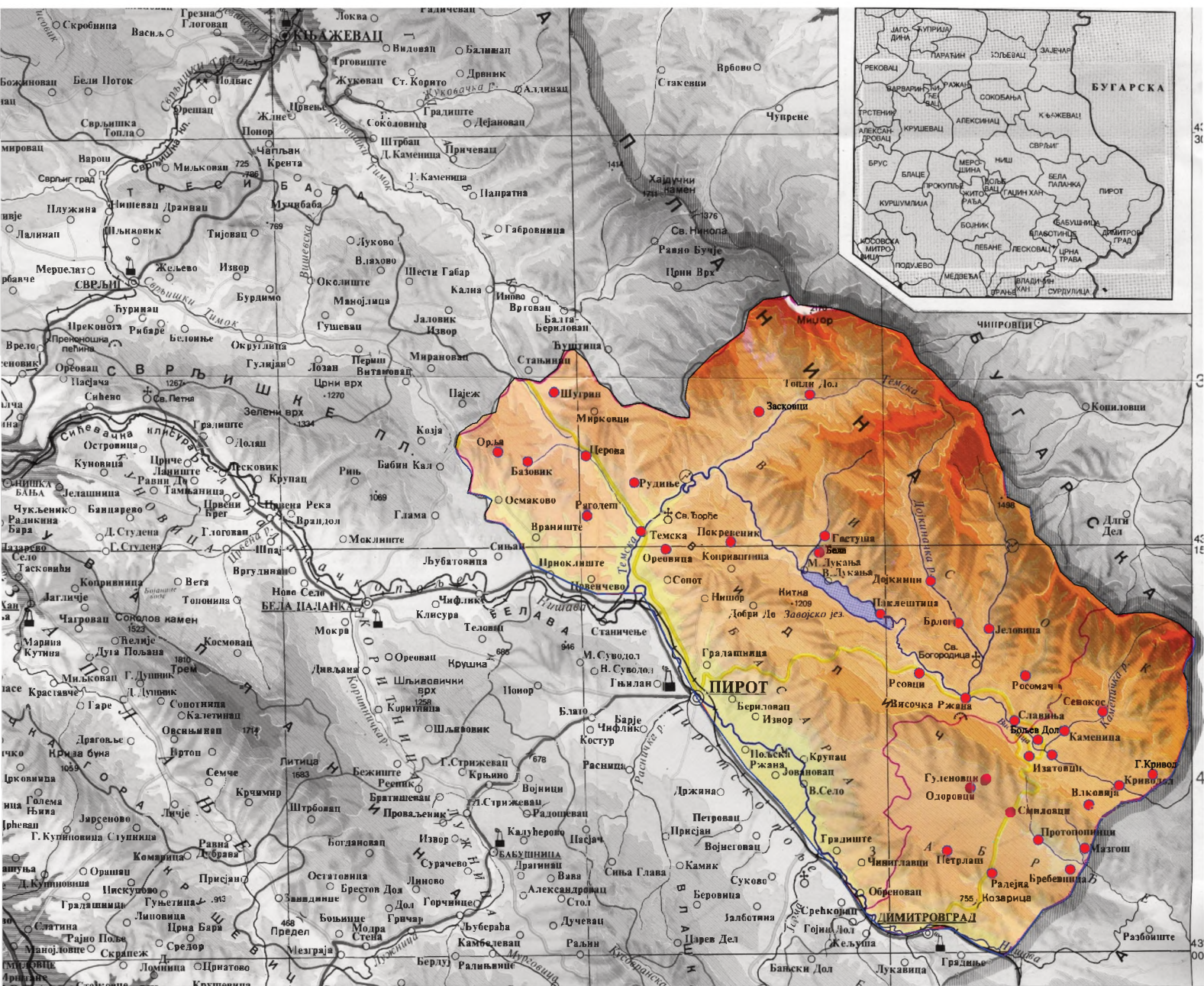

Традиционално архитектонско наслеђе у региону Старе планине

Изложбени материјал је презентација архитектонског наслеђа у региону Старе планине, насталог заслугом народног неимара у насељима Пиротске стране од локалита Бабин Зуб до Димитровграда, с краја 19. и почетком 20. века. Укупно је истраживано 37 села у области Висока, Забрђа, делом Буђака - Пиротски округ.

Типолошки дефинисана према просторној организацији, генезом развоја и анализом порекла детерминисана, архитектура ових села има за циљ да покаже богатство облика, форми, занатског умећа ствараоца, а карактеристични елементи, конструктивни, функционални, архитектонски, естетски, чине ову изворну архитектуру непонољивом и употпуњују слику о традиционалном културном наслеђу Србије.

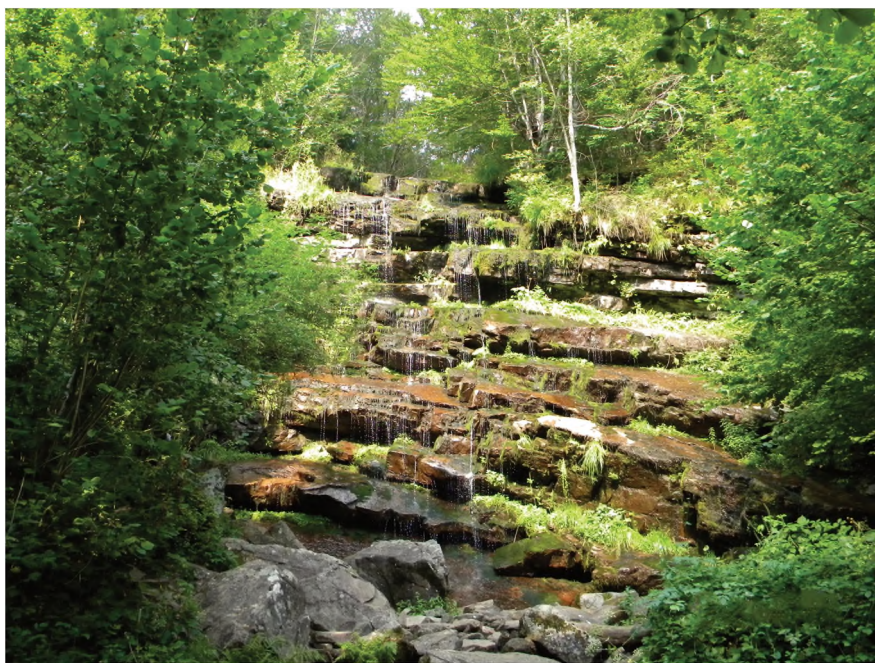
Ова изузетно богата градитељска баштина, са вредним примерима сеоских кућа бондручара, свакодневно пропада. Тако се губе трагови материјалне, али и нематеријалне, баштине овог краја. Презентацијом народног стваралаштва постиже се значајан допринос његовом очувању.

Подручје обухваћено студијом

Стара планина

Стара планина, најстарије копно на Балкану, једном трећином се простире у Србији, а са две трећине у Бугарској, према којој једним делом (југоисточно) представља природну границу. У загрљају Миџорског Лука, у изразито планинском рељефу, Видлича, кукла, глама, укарсној заравни Тепоша, простору испресецањем брзим, бистрим рекама: Височицом, Темштицом, Топлодолском, Јеловичком, Дојкиначком реком, у условима умерено континенталне планинске климе, спонтано су настајала старопланинска села. Стара планина је несебично понудила своје лепоте и богатства биљног и животињског света, разноврсних руда, тако да трагови првих насеља датирају још из времена енеолита (3 300 – 2 200 године п.н.е). Развоју насеља кроз време, од Античког периода, Римског доба, Византије, битно је допринело путни правац долином Нишаве, првенствено Via Militaris, саграђен 33. године наше ере.

Тупавица

Село Росомач

Старопланинска села

Према урбанистичко - морфолошким структурама, старопланинска села спадају у села збијеног типа. Подаци о становању до средине 18. века (у време владавине Турака) веома су оскудни. Ослобађањем од Турака креће и развој становања. Од плетаре, брвнаре, кровинаре до бондручаре са тремом и доксом. Бондручару - чатмару почетком 20. века наслеђује кованица, а нови начини испуне конструктивног система, ћерпич, долма, стварају куће зване ћерпичаре, долмаре.

Домаћинстава по селима имају дворишта неправилних облика, а организација, величина и амбијент су условљени најпре тереном, а затим економским потенцијалом и делатношћу домаћинства. Ограђена су најчешће каменим зидовима *дугарима*. У дворишту се налазе кућа - ижа, невестина соба, амбар, кош, кошара, ређе плевња, кокошарник, свињарник. Осим објеката у оквиру домаћинства, на већим надморским висинама се налазе појате за стоку, бачије. Свако домаћинство поседује пољопривредну површину: њиве, градине, браништа - шуме итд.

Село Рсовци

Село Гостуша

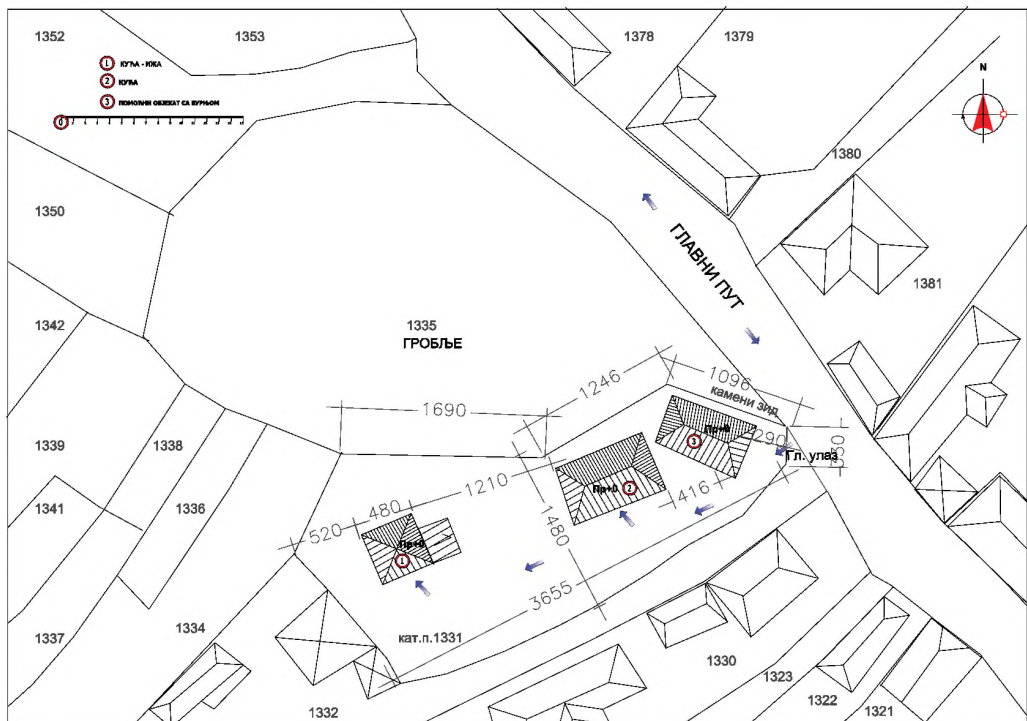
Развојна генеза старопланинске бондручаре

Развојну генезу старопланинске бондручаре сагледавамо према старости објеката, просторној подели, према облику и позицији трема тј. просторног елемента заслужног за физиономију објекта (који је такође еволуирао) и еволуцији позиције функционалног елемента – огњишта, у кући. Архитектонско обликовање трема (грађен са или без лукова), форма стрехе, избор кровног покривача, диспозиције трема у односу на објекат, детерминисале су више типова старопланинских кућа. Првобитне куће су без трема, са једном, две до три посторије, а даљом еволуцијом укључујући и трем шема се развија у богату мрежу раскошних објеката.

Поред кућа садржаје једног сеоског газдинства чине стасине и ајати. Стамбени објекти, ајати носе локални назив *невестина соба*, а привредни објекти – *стасине*: амбар, кош, кошара, кочина, казаница и плевња.

Село Топли До

Кућа Ивана Петрова, Браћевци

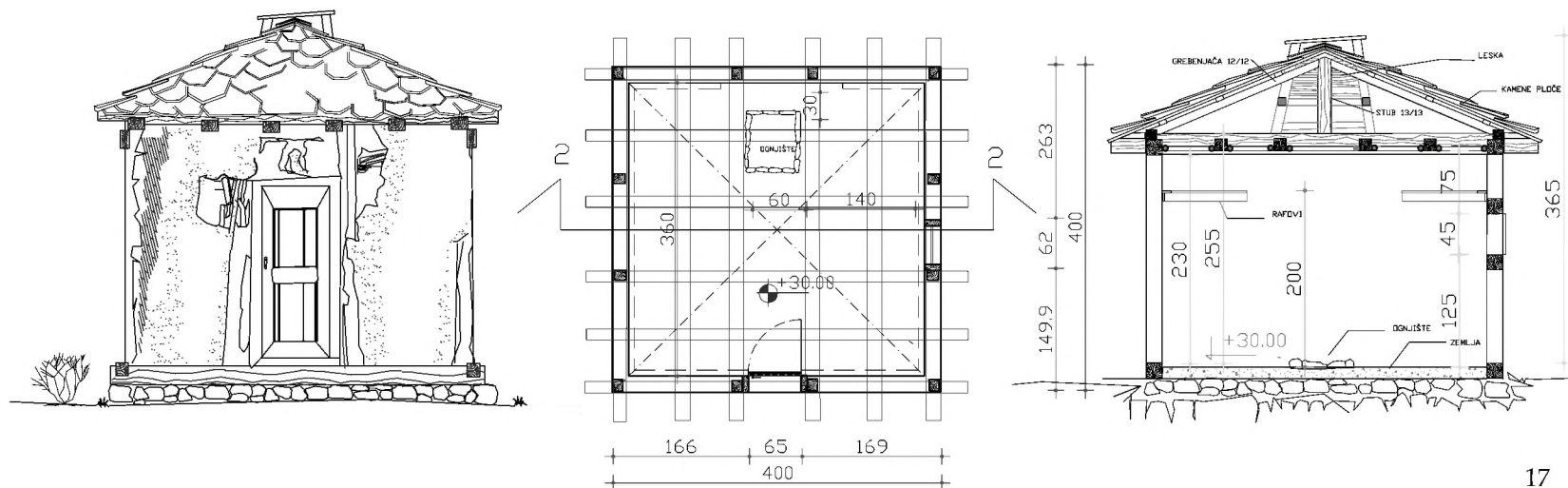

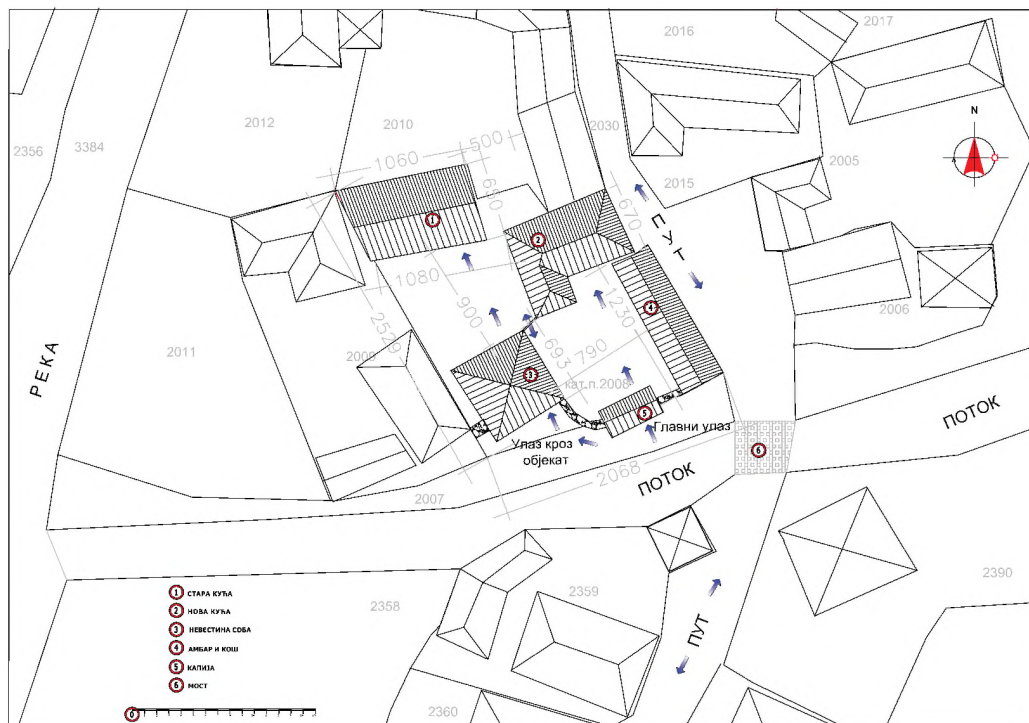
ТИП 01 Ижа, средишња просторија са огњиштем

Реч *ижа* истовремено означава и кућу као целину и њен средишњи део са огњиштем, али и дом са укућанима, имовином и угледом. У ужем смислу, *ижа* је средишњи део куће са огњиштем, у коме бројна породична задруга проводи време, позорница на којој се рађа, живи, ради, умире. Њен простор је мање-више подељен, па се тачно зна где се шта ради, где шта стоји, где ко седи. **Подсећа на кошницу која је вечна, а у њој живе смртне пчеле.**

У најужем смислу речи *ижа* је средишња просторија са огњиштем. Понегде једина, или најстарија просторија, кроз коју се улази у кућу и излази из ње. У ширем смислу представља домаћинство са целокупном имовином. Основа је квадратна, најчешће 6 x 6 m, са огњиштем у средишту. Срећемо и правоугаоне, са огњиштем уза зид према углу. Огњиште је квадратног облика, ређе округло. Изнад огњишта је широк *комин*. Један или два зида могу да имају проширену основу у виду клупе, атолу, која се користи за седење и за одлагање једног дела покућства, а на зидовима буду рафови или сталаже. Да би се успорило хлађење, граде се уска и ниска врата кроз која се пролази уз прескакање високог прага. „Мало даље од врата налазе се наћви-наћве, поред којих је пепелиште са црепњама-црепуљама. Изнад наћви је мала рупа – прозорчић кроз који улази светлост у ижу, а испод њих одељак за кухињске ствари.“ Ижа има мала и *голема* врата, постављена тако да се избегне промаја. Таванице обично нема, а кров је четвороводан. Спава се на поду од набијене земље, тј. на *рогожи*. Изнутра се ижа затвара дрвеном полутом – *кључарком*, а са спољашне стране резом.

У селу Браћевци је једноделна ижа, Петра Иванова из 1900. године, у којој је одгојена дванаесточлана фамилија на површини мањој од 15 квадратних метара. Унутар ње је видно је место где је некад било огњиште. Зидне полице, поцрнели зидови дочаравају атмосферу живота у овим просторијама.

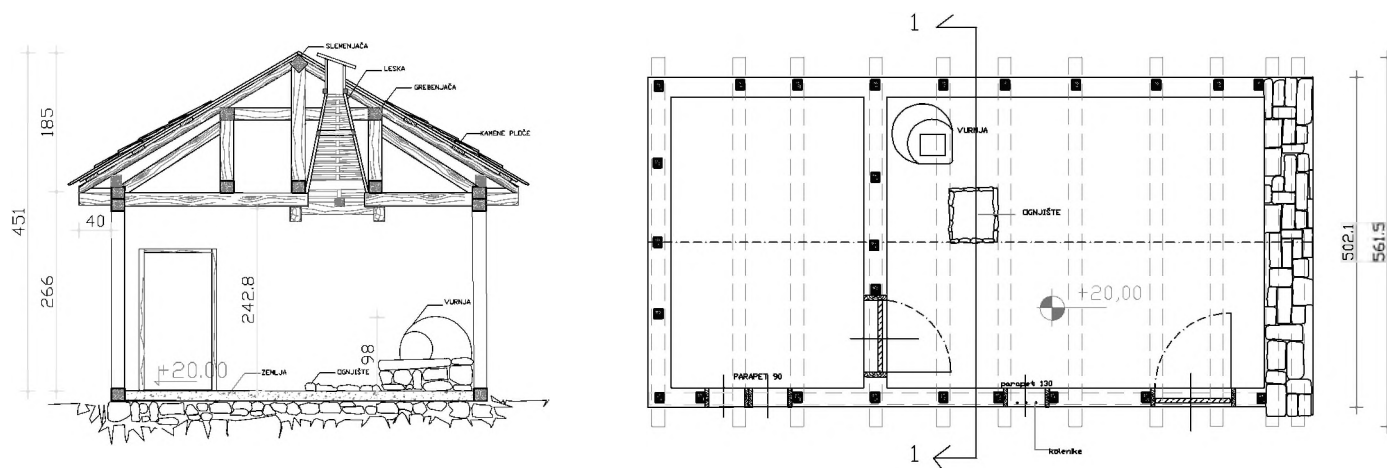

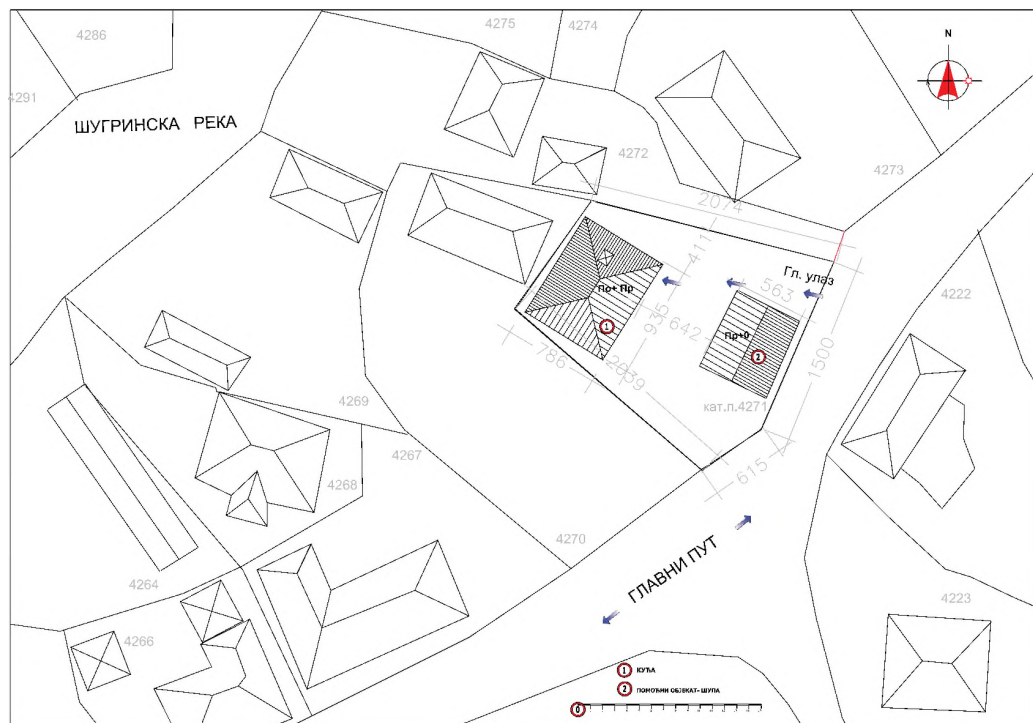
Кућа Меримке Ћирић, Росомач

ТИП 02 Куће без трема

Куће без трема са две или три просторије су најстарији типови старопланинских кућа, тј. датирају са почетка 19. века. Приземне су, грађене обично на равном терену. Свака кућа има улазна и мала врата, која су служила за бежање у случају потребе. Правоугаона основа се формира када се ижи дода соба, која је у почетку омања, а временом прераста у голему собу. Ижа и даље има најбитнију функцију. У средини је огњиште, поред вурња, а изнад огњишта комин-леса. Конструкција тавана је подређена конструкцији комина који је традиционално од плетеног прућа, а носе га јаке греде, тако да практично нема тавана, док је собни таван често од шаповаца – ужлебњених дасака. Под је од земље. На соби су два прозора, од хартије-пенцерије и зову се пенцери, или стаклени – џамови, окренути ка југу или истоку. На њима су коленике, а споља су дрвени капаци. Кровни покривач су камене плоче са јаком дрвеном потконструкцијом или ћерамида. Дводелна кућа се развија у троделну додавањем још једне просторије (*адиција*) или поделом собе на две мање. Треће одељење је *килер* или *ћилер*, тзв. мала соба и служила је за чување хаљина, намирница, а у њу се улази из иже, ређе из големе собе.

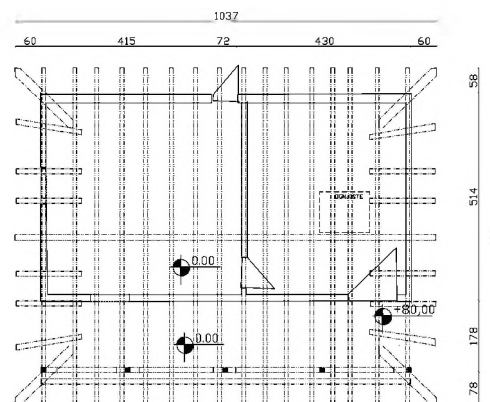
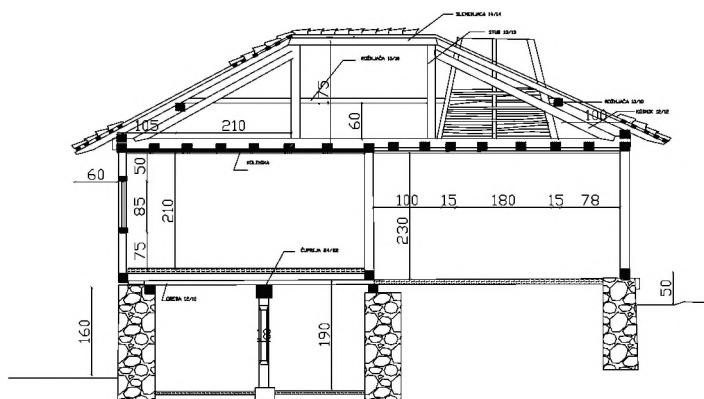
Кућа Тихомира Николића, Шугрин

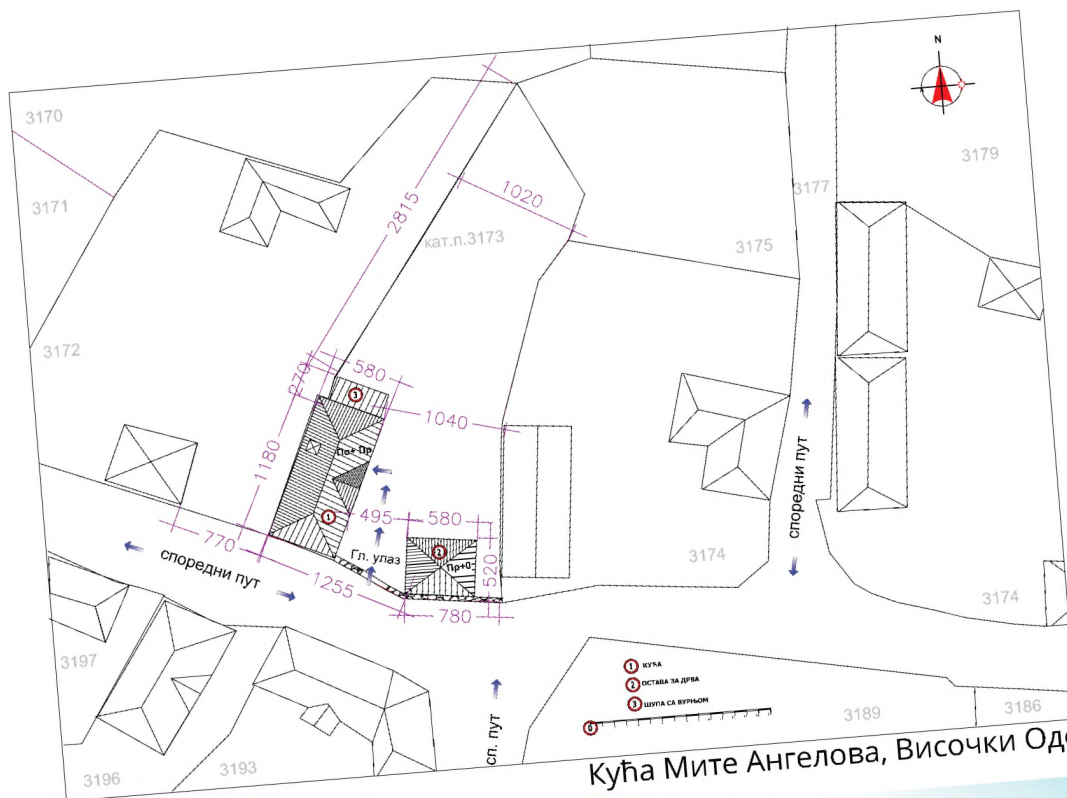

ТИП 03 Куће са тремом у равни фасаде – стари тип (без лукова)

Потреба за стрехом испред улаза, изнедрила је трем, као битан просторни елемент, те тако настају куће са тремом у равни фасаде. Најстарији типови (03а и 03ц) датирају из периода првих десетина година 19. века, док кућа са подужним тремом егзистира од средине 19. века, па до првих година 20. века. Увлачењем иже у унутрашњи простор куће, формира се уски подужни трем у делу објекта - **ТИП 03а**. Из овог типа проистиче као храбрија варијанта изласка у простор, **ТИП 03б**, тј. кућа са ширим, подужним тремом, кога носе дрвени ступци са отворених страна. Трећи тип **ТИП 03ц**, је кућа са угаоном диспозицијом, где се трем формира у слободном делу испред просторија.

Општа карактеристика осим да је трем у диспозицији објекта, јесте и да су стубови, диван-диреци, декорисани на традиционалан начин као и јастуци-јаст'ци, на које се ослањају венчанице, које носе кровну конструкцију. Ово је у традиционалној народној архитектури препознатљиво као стари тип градње бондручаре. Према просторној подели, објекти су дводелни, са тремом, а понегде са малом оставом – *хилером*. Условљено локацијом, подрум је смештен делом испод објекта, а изведен је у камену.

Кућа Мите Ангелова, Височки Одоровци

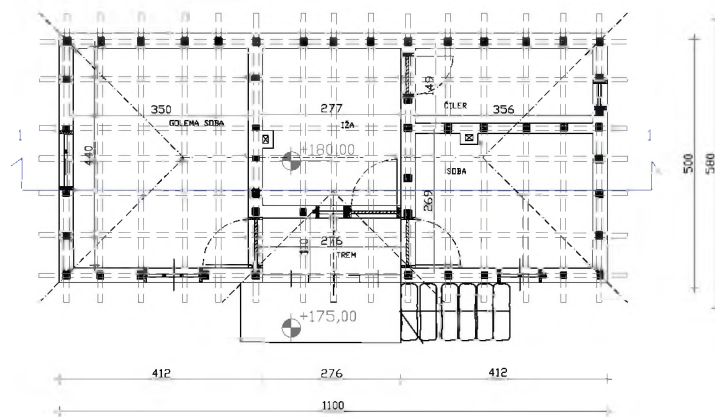

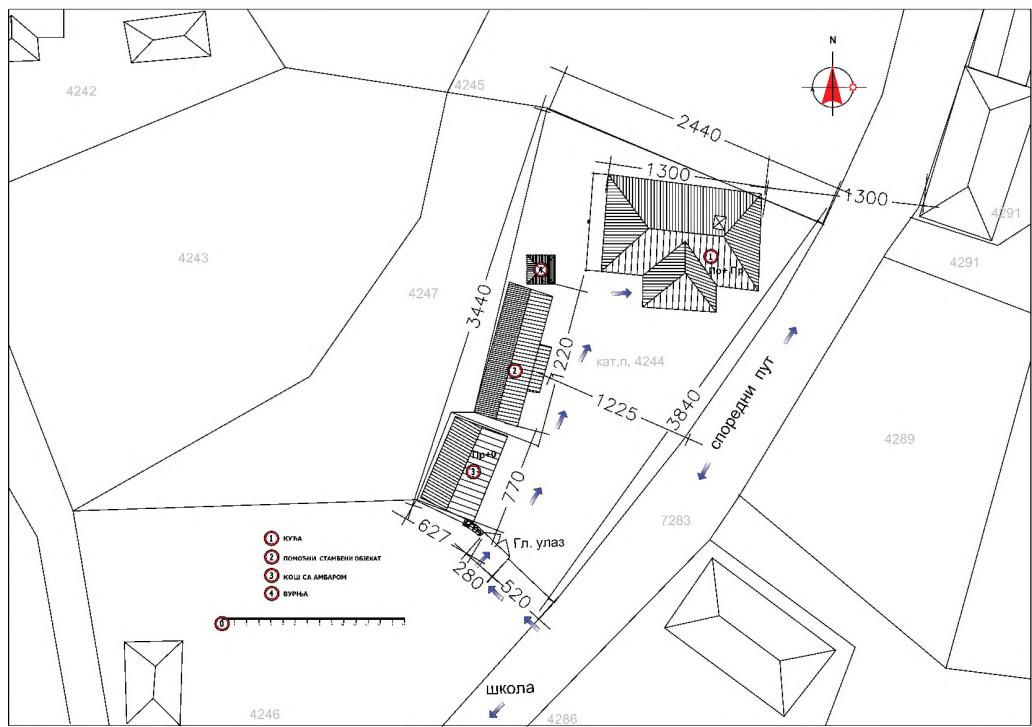
ТИП 04 Куће са тремом у равни фасаде са аркадама (луковима)– млађи тип

Куће где је трем решен са декоративним аркадама (неконструктивним тзв. моравским луковима, полукружним, сегментним или потковичастим) у равни фасаде, појављују се с краја 19. века. Представљају обележје традиционалне архитектуре у селима Забрђа, Горњег, Доњег Висока и Буцака. У функционалном смислу, трем је улазна партија која опслужује више просторија (вишеделне куће), али представља прелаз ка трему – докату званом *ћошка*. Позиција трема је најчешће високо приземље. Велика је палета примера тремова са аркадама од једног, два, три, четири лука, до примера у Бребевници на кући Војина Истаткова, где се јавља трем са низом од укупно тринаест лукова.

Разликујемо три типа ових кућа. Предходница су куће са аркадама на трему у средини или дуж целог објекта, у равни фасаде – **ТИП 04а**. Други тип, **ТИП 04б** је тип куће где је трем у равни фасаде, али се кровна вода ломи изнад улаза, и формира калкан у облику тимпанона, са таванским луфтерима или декорисан чуваркућом. На тај начин постигнута је разуђеност чеоне фасаде, неретко задовољена симетрија, а овакав објекат у целини је веома успела архитектонска композиција.

Када је објекат у основи угаоне диспозиције, трем као хоризонтална комуникација, остварује прилаз свим просторијама, пратећи приступну (унутрашњу) зону, те је познат под називом **угаони трем или трем на ге**. Такав објекат припада типу **ТИП 04ц**, мада има изузетака. На кући Миодрага Јосифовића у Шугрину, угаони трем прати обим куће квадратног облика.

Кућа Петка Методијева, Петрлаш

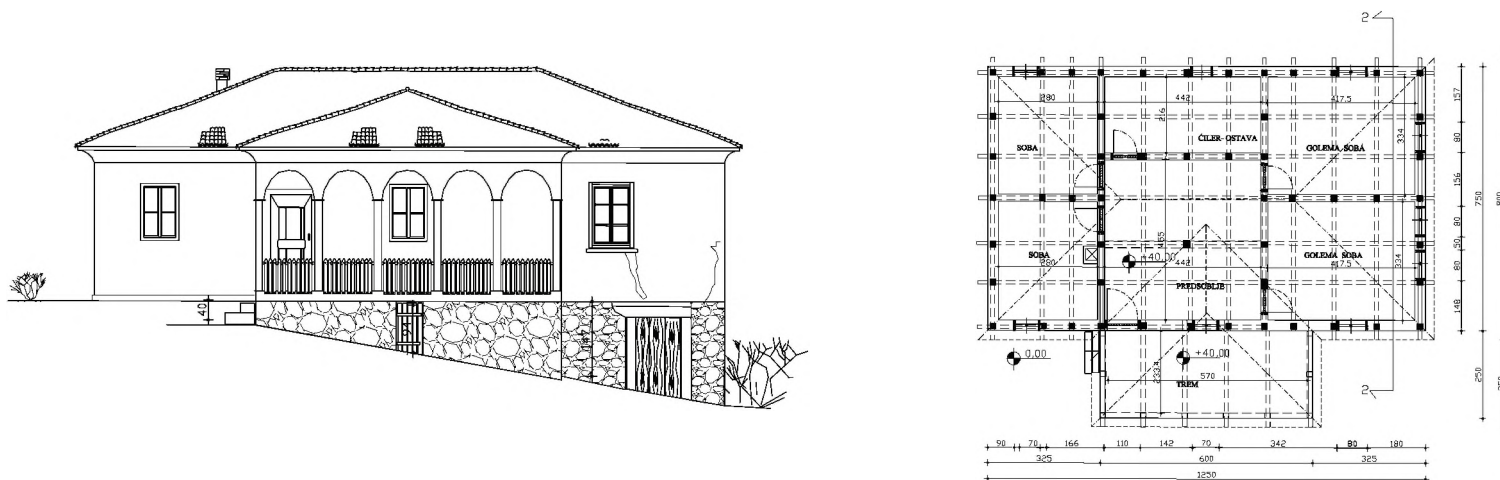

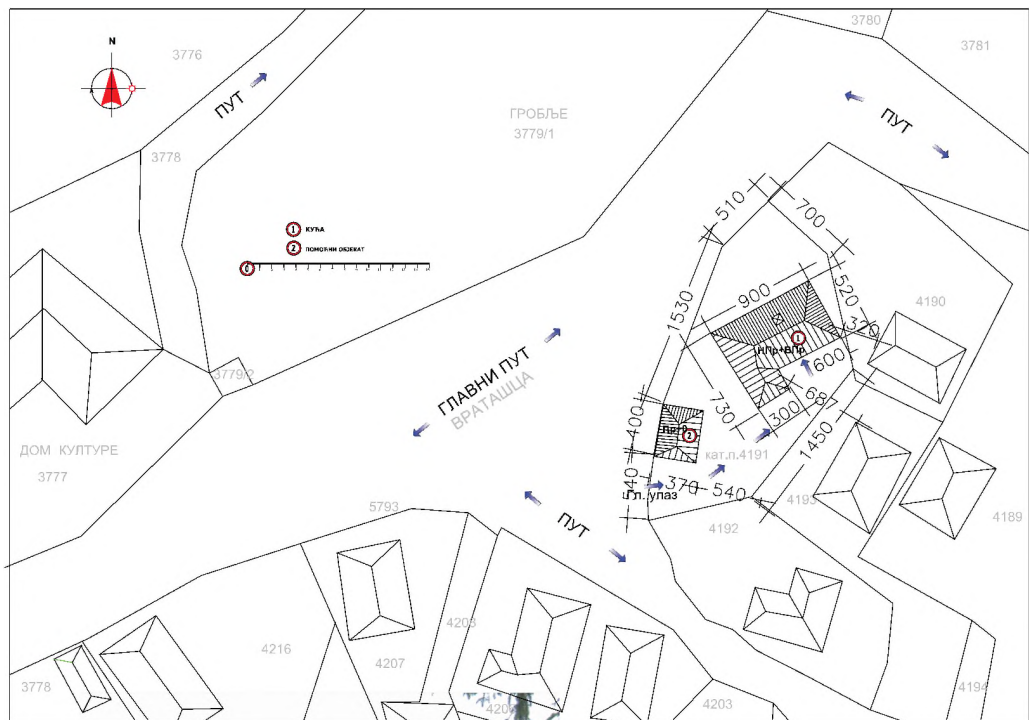
ТИП 05 Куће са тремом који излази из равни фасаде

Тремови који излазе из равни фасаде, као самостални кубуси јасно наглашавају своју улазну функцију, имају улогу доксата и остварују разуђеност – динамику на фасади. У прототипу су приземни или са подрумом делимично испод објекта. Трем може бити позициониран централно, тј. управно на главну фасаду, обично намећући симетрију – **ТИП 05а**, или на једној страни фасаде, асиметрично – **ТИП 05б**. Тремови, тј. дократи са луковима, представници архитектуре са краја 19. века па надаље, наговештавају правце развоја типолошко архитектонског традиционалног наслеђа. Карактеристично је да се у селима Старе планине дократи овог типа називају *ћошке*, било да су централно или бочно позиционирани у односу на фасаду. Распрострањени су по селима Забрђа, Висока, Буцака. С обзиром на то да су грађени више десетина година на овим просторима, велика је лепеза решења и варијанти просторног организовања унутар самих објеката. Неке од најлепших кућа, представница овог типа фантастичне архитектонске изражајности нису одолеле времену, као нпр. кућа Николе Иванова из 1909. године у Доњем Криводолу.

ТИП 5а – издавајемо као карактеристичне примере: кућу Звонка Зарупкова из 1890. године у селу Мазгош, кућу Петка Методијева у селу Пртелаш, кућу Рада Галева из 1915. године у селу Радејана, кућу Симеона Васова из 1900. године у селу Пртопопинци, итд.

ТИП 5б – издавајемо као карактеристичан пример кућу Игњата Најденова, из 1900. године у селу Каменица.

Кућа Божидара Панајотовића, Шугрин

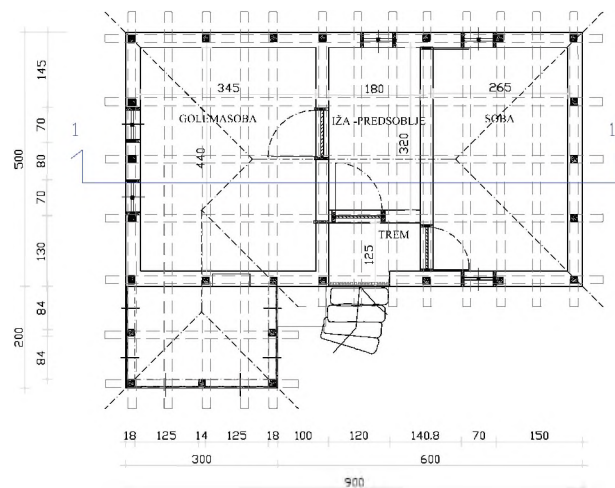
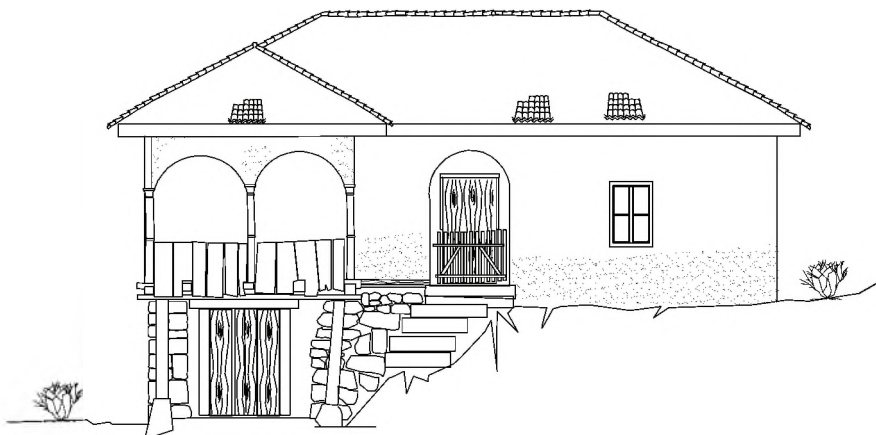

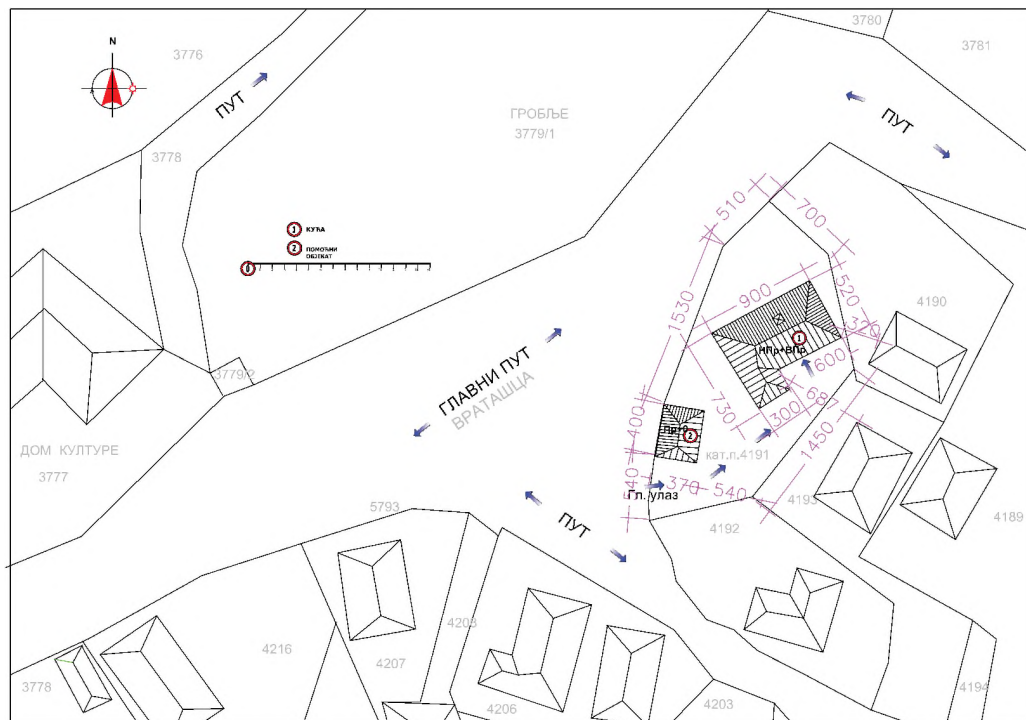
ТИП 06 Спратне куће са тремом – доксом

Развијање у вертикалу изнедрило је карактеристичне композиције сеоских кућа које садрже на спрату доксате – баџе, ћошке. Зависно од морфологије терена, разликујемо два типа: **ТИП 06а** са централно позиционираним просторним елементом, било да је на главној или прочеоној фасади и **ТИП 06б** са истим на крају објекта (испод кога је смештен као и код типа **05б**, улаз у подрум). Ове просторне композиције, с обзиром на то да се ослањају на слободностојеће дрвене стубове, а на спрату декорисане аркаде, обрађене парапете, итд, прави су представници традиционалног фолклора.

ТИП 06а – издавајемо карактеристичне примере: Кућа Манчев Николаја из 1932. године у Радејни (до трема – доксата степеништем и препознатљива је као *добруџанска кућа*); затим кућа Јорданов Тодора у Горњем Криводолу грађена 1910. године, итд.

ТИП 06б – издавајемо карактеристичне примере: Кућа Божидара Панајотовића у Шутрину; стара кућа Матеје Петровића из села Орља; кућа Тугомира Живковића у Церови, итд.

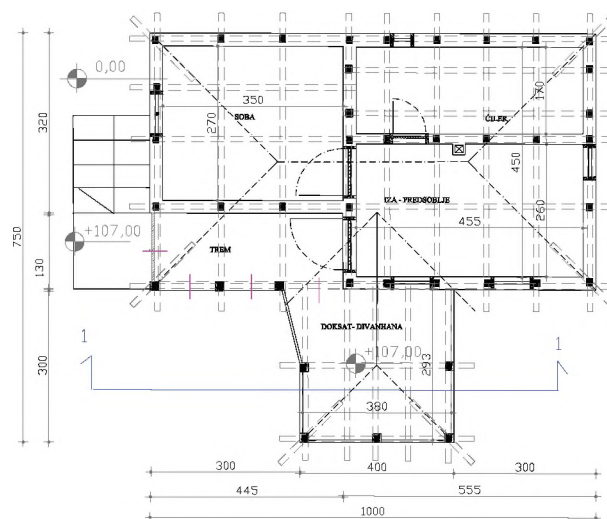
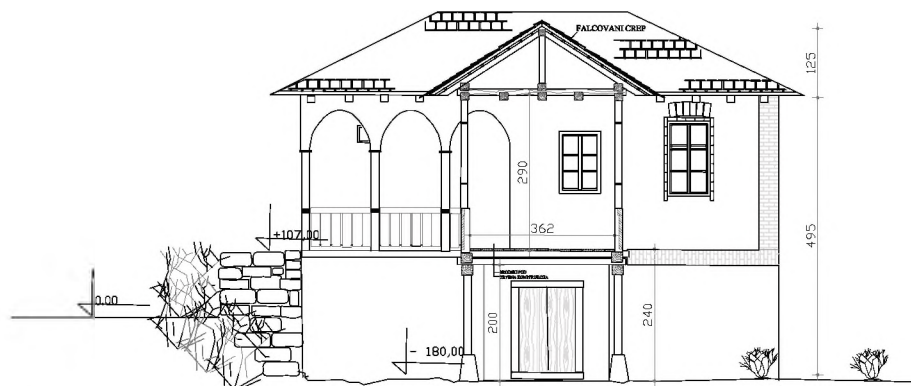

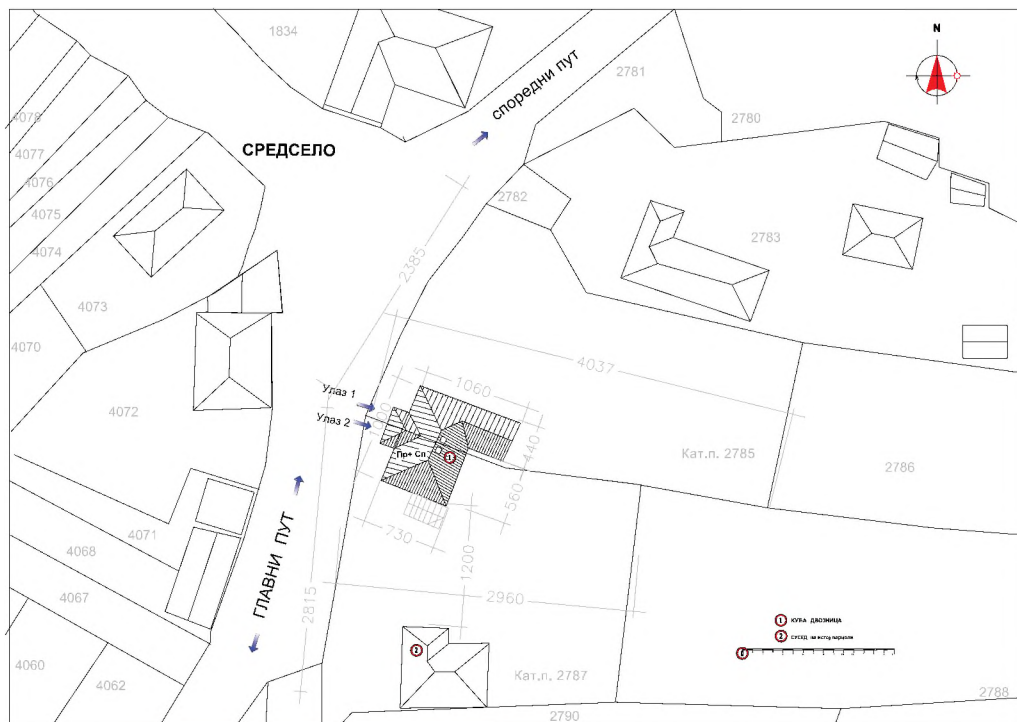
Кућа Благоја Панчића, Церова

ТИП 07 Куће са тремом и доксом (диванханом)

У низању просторних елемената најкомплекснија су решења где је функција трема у аркадама издвојена од доксата или диванхане, тј. простора за одмор и уживање. Начин градње објеката на терену открива да су ови типови кућа грађени на стари начин. Такав је објекат **07a1** са централно позиционираном диванханом, Панчић Благоја у Церови. На новији начин, грађени су објекти са аркадама на два начина, са централном диванханом и тремом. Пример је кућа Крстић Божицара у Шугрину, **Тип 07a2** и **Тип 07б** са бочно позиционираном ћошком и тремом који има улогу хоризонталне комуникације. Карактеристични представници овог типа су: кућа Иванов Асена из 1890. године у Каменици; кућа Мире Митић из 1933. године у Топлом Долу; кућа Тапков Асена из 1936. године у Петрлапу, итд.

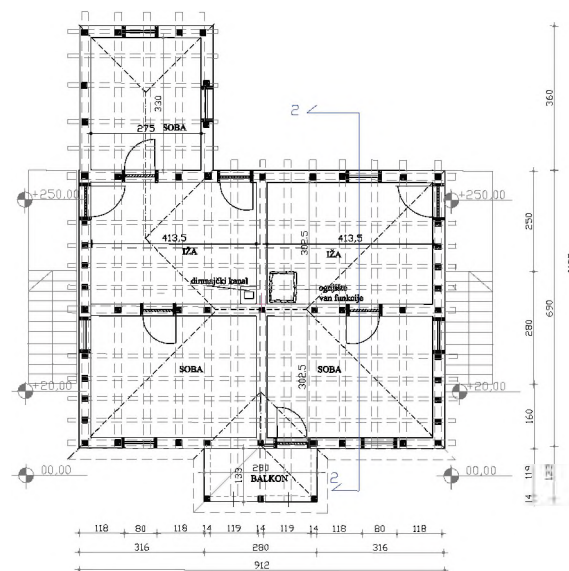
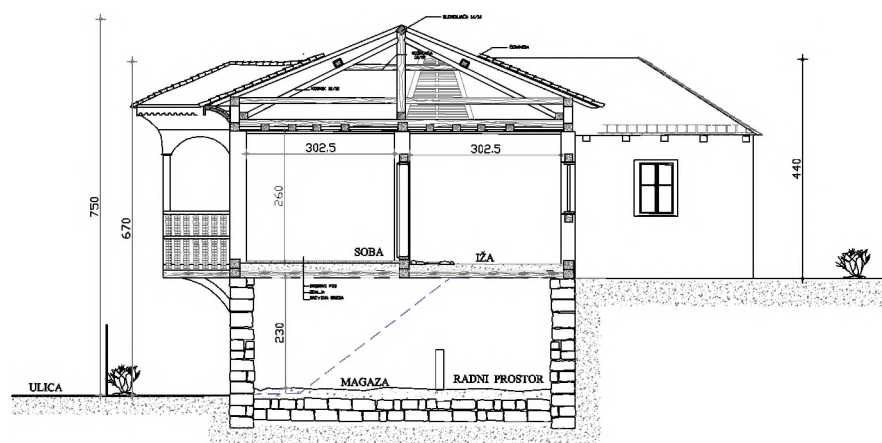

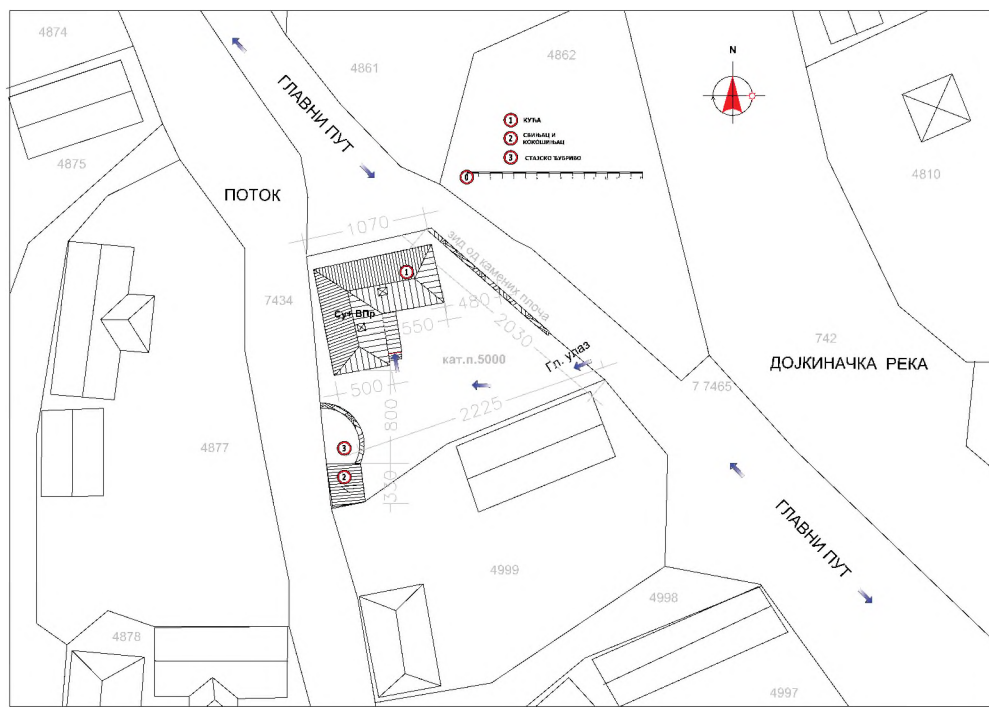
Кућа Миле Ценкова, Смиловци

ТИП 08 Куће са балконом

Са почетком 20. века, развојем спратних кућа, старопланинска архитектура у селима добија нову просторну композиционалност уз елемент – *балкон*, присутан симетрично на чеоној фасади, а оријентисан ка југу или истоку. Балкон је распрострањен елемент у области Забрђа и у селима око Завојског језера. У Петрлашу, Радејни су најлепши примери балкона са тзв. бацама, декорисаном чуваркућом, парапетима и подпарапетним решмама у фолклорним мотивима од дрвета. Издвајамо куће Драгољуба Илијева и Еленков Мирче из Пртелаша и Стојанов Бориса и Величков Тодора из Радејне. Карактеристичан пример је кућа са балконом у центру села Смиловци, власника Џенков Миле из 1912. године, која је уједно и *куће двојница*.

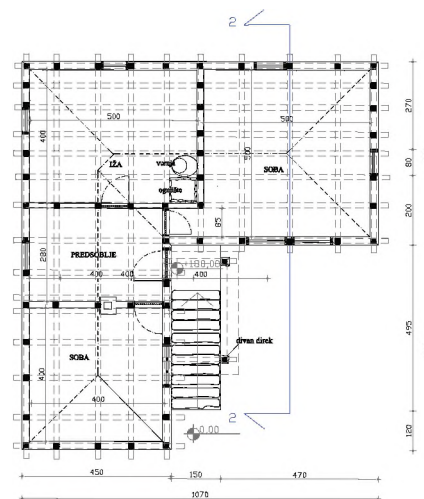
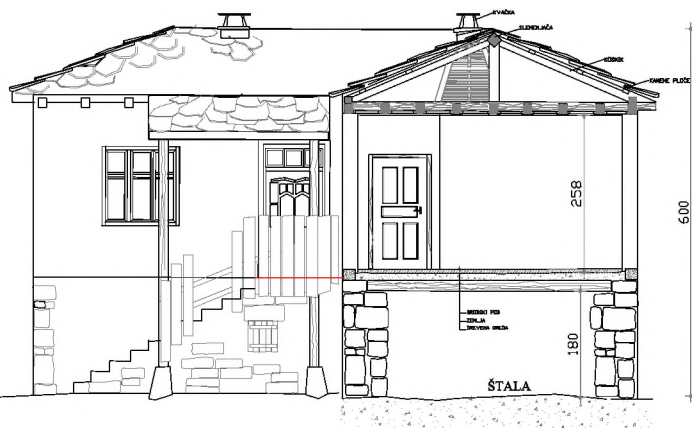

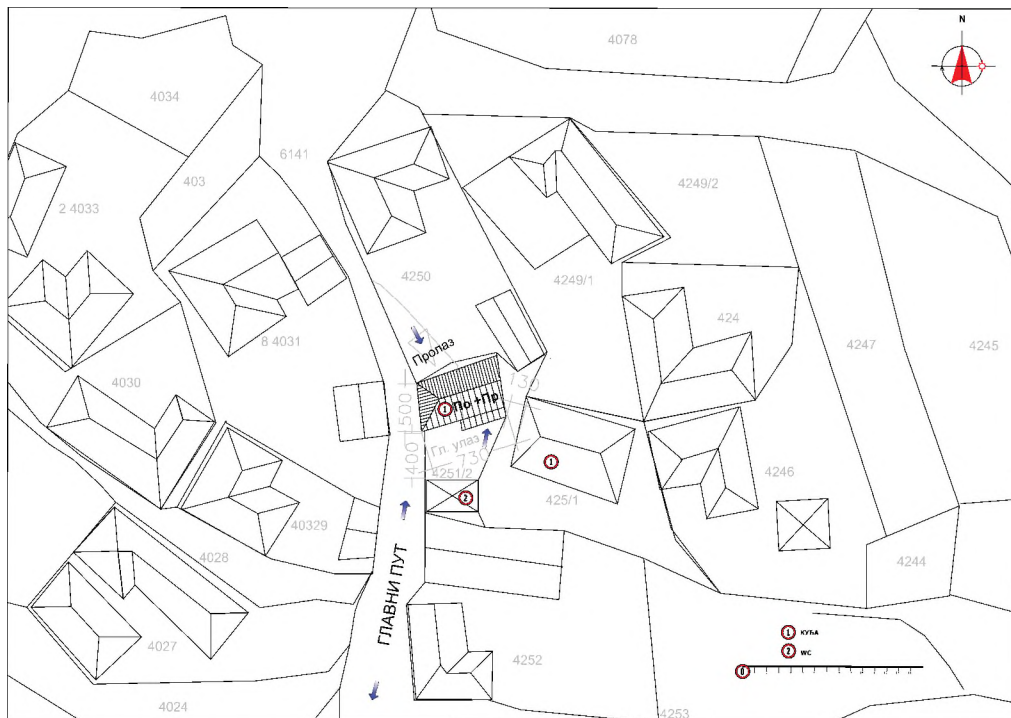
Кућа Богосава Манчића, Дојкинци

ТИП 09 Кућа на Ге

Последња у низу развоја традиционалне куће је *кућа на ге* или *кућа на глагол*, која се јавља тридесетих и четрдесетих година 20. века. Дефинитивно, код овог типа кућа губи привредну функцију, а постаје социјално средиште. Назив добија према простору на углу куће који је са леве или десне стране, зависно од положаја самог објекта, отворен или затворен, са степеништем на спољној страни фасаде. Уместо иже су кухиње, просторије су више, са високим прозорима. Масивност обезбеђују високи темељи, негде подруми. Кров је без стрехе, а покривач је цреп. Један од првих објеката типа *кућа на ге* – грађен 1925. године традиционалним материјалима – је кућа Богосава Манчића у селу Дојкинци. Касније, према истој матрици настају куће од тврдог материјала. Издвајамо типичан пример: кућа Алексић Николе из 1928. године, из села Рсовци и кућа Гроздана Иванова из 1935. године, из села Изатовци.

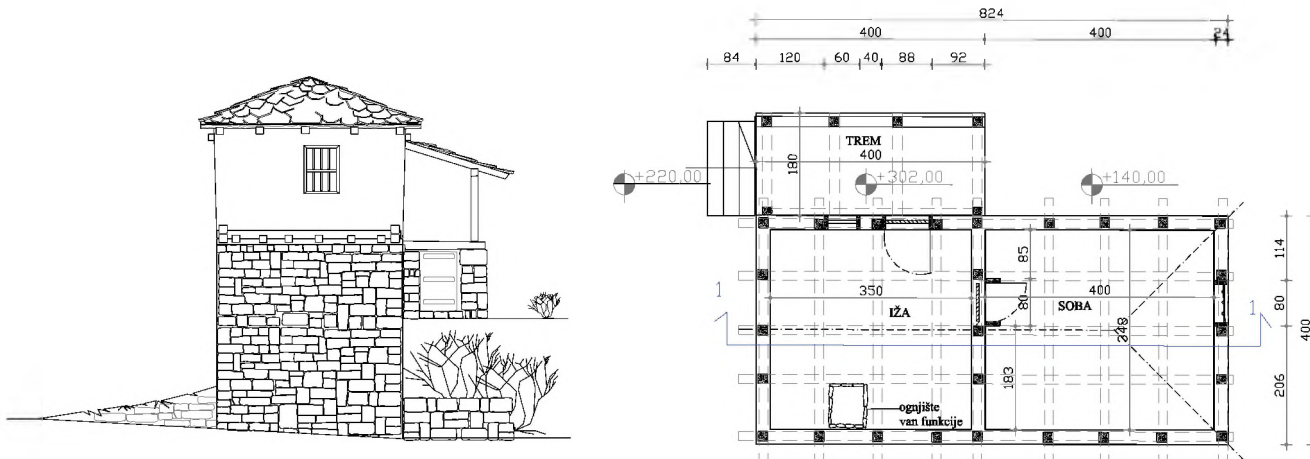
Кућа Десимира Танчића, Гостуша

ТИП 10 Куће са еркерима, пасажом

У селима су еркери присутни као елемент, али се не може рећи да заузимају битно место као просторно раскошни елементи на сеоским кућама. Углавном су мали кубуси истурени за дебљину или пола дебљине зида. Један од лепших примера је кућа Гвоздена Костића у Рагодешу. Јаке таванске греде су истакле еркер и будући да постоји декорација на фасади, овај просторни елемент представља успелу композицију. Пример еркера на кући породице Вељковић, Голубовић у Топлом Долу је због црвене боје омаза (глинена земља измешана са сламом) различитог колорита као последица црвеног пешчара, присутног у саставу геоморфолошког модела тла.

Велики број кућа у Рудињу и Паклештици је решен на овај начин – пример је кућа Цагрон Јована и кућа Георгине Јовановић у Рудињу. Конфигурација терена у Гостуши, Бели и другим селима око Завојског језера је условила необичне композиције. Веома карактеристични и ретки су примери формирања стамбених просторија изнад пролаза – пасажа, као што је кућа Десимира Танчића у Гостуши. У Селу Височки Одоровци сличана је диспозиција економског објекта (изнад пролаза), у домаћинству Зорана Петрова.

ДВА ВЕКА ПО ЧОВЕКА

Деда-Лека Ћијовши, покóјни
На на́шу поја́ту раска́зува ла́ни
Оди Ту́рци и ајду́ци, краље́ве и царе́ве
Оди си́ле и разми́рице, богати́ју и сиромашти́ју
Оди вами́лије, зе́мљу и сто́ку, неда́че, бо́лхе и чу́ме
Па рече:

- Прóјду ли по чове́ка два ве́ка
И́ме му заборáве, крста́ча му па́дне, грóбишта се поме́ре
Па преко ње́га шу́ма расте́, сто́ка пасе́, или чове́ци о́ру
Иснју дрвја што́ је с ру́ку сади́л, и́жу му расту́ре
Њего́во се плéме изгуби́ или и́ме изгуби́

А њего́в имóт оти́де у десéте ру́ће

Са́мо оста́не, ако и оста́не

После́дња по чове́ка изми́не

Њего́ва
Ду́ма!

Поетска књига *Дума* Драгољуб Златковић

Невестина соба

Невестина соба је локални термин за стамбени простор (ајати, вајати) у близини куће матице који се гради с потребом да се млади брачни пар издвоји и заснује своју заједницу. Најчешће, ради уштеде средстава, овај простор се догради на постојећем амбару, са заједничким тремом и двостраним степеништем. Као самостални објекти, представљени су примери невестине собе у селима Пртопопинци и Одоровци. Пример невестине собе уз амбар срећемо у селу Пртопопинци, у домаћинству Крстимира и Марике Јосифовски. Невестина соба са амбаром власника Петра Иванова у селу Мојинци смештена је у објекту над улицом, што је реткост у позиционирању помоћних објеката на селу. Једно од лепих решења невестине собе са амбаром је у селу Мазгош, власника Лозана Антонова. Да се амбар обично комбинује са невестином собом, потврђује нам пример у селу Горњем Криводолу у домаћинству Тодора Јорданова и амбар са невестином собом у селу Росомач у домаћинству Меримке Ћирић.

Стасине

Амбар је зграда правоугаоне основе изграђена од дасака и – са обзиром на то да јој је основна функција складиштење жита ради заштите од влаге – издиже се на камени подзид или се гради изнад подрума. Кров је четвороводан, покривен ћерамидом. У простору се жито (око шест различитих врста) чува у пресецима. Амбар се гради уз невестину собу или као двонаменски објекат за жито и за пшеницу, обично у близини куће, или најчешће као самостални објекат. Никад није олепљен.

Кош је такође правоугаоног облика, може да егзистира као самостални објекат, а има примера где се налази заједно са амбаром под кровом. Кош служи искључиво за смештање кукуруза, или у његовој несташици за смештање сточне хране. Направљен је од исплетеног лесковог прућа или фино обрађених летава. Покривен је ћерамидом.

Кошара је, међутим, квадратног облика основе, издигнута испод греда темељача. Служи за смештај крупне стоке, те је стога прихватљиво да је олепљена изнутра и споља блатом. Покривач је кровина, слама или сено. Преко њих су *притиске* или *лемези*. У организацији дворишта она је од свих стасина најудаљенија од стамбених објеката, али се води рачуна да буде близу плевње.

Кочина, свињарник или обор искључиво служи за смештај свиња, и као и кошара, гради се подаље од куће. Гради се као земуница са обором испред. Покривка је као и код кошаре.

Казаница се на овим теренима ређе среће (мада их је било). Она има изглед кошаре покривене кровином. Подешена је на терену да има природни одвод, служи за смештај казана у коме се пече ракија. Бива и придодата неком другом објекту.

Плевња има квадратну основу, ређе правоугаону. Служи за смештање сламе и плеве. Простране су, оплетене лесковим прућем – прутаре (плетаре). Могу бити и од дасака – дашчаре, басакија – баскијаре (талпаре) или од чатми – чатмаре. Врло су ретко олепљене. Кров је од ражане сламе, притиснут да је не разноси ветар. Велики број плевњи је покривен и ћерамидом. У плевњи су двоја врата, мала и велика. Велика су окренута према пољу (гувну) и кроз њих се уноси слама, а мала служе за узимање сламе за храњење стоке. Карактеристичне примере плевње срећемо у селу Сенокос.

Алати – Столарија

У старопланинским селима Висока и Забрђа: Брлогу, Дојкинцима, Јеловици и Височким Одоровцима столарски занат је цветао. Богатство шума и свакодневни пораст људских потреба за грађевинским материјалом, осветљењем, посуђем, алатом, утицали су на то да височко становништво почне са обрадом дрвета. Кућна дрвна индустрија развија се у две фазе: ручна и стругарско-столарска обрада дрвета.

Период ручне обраде дрвета обухвата у Високу време све до ослобођења од Турака, тј. све до времена пропадања натуралне привреде и продирања капитала. Са потребом да се од примитивног и застарелог дрводељства пређе на савременију обраду, становништво као основну алатку и даље користи секиру, али се окреће новим средствима: стругу, тестери, рендету, итд. Прва стругара направљена је у Дојкинцима 1870. године. Власник је био печалбар Ранча Манчић. Обрада дрвета представљала је битну грану у првим деценијама 20. века, а посебно између два светска рата. У том периоду отварају се стругаре по селима (Дојкинци, Топли До), а столарски занат усавршава се до нивоа уметничке вредности.

Декорисање конструктивних елемената прошло је краћи развојни пут од декорисања архитектонских елемената. Украшавање конструктивних стубова и јастука спада у најраније примењене декорације, а затим следе декорације кровних конструкција (греда, рогова, рожњача).

Конструкција и старе технике

Дунђери су градили куће на *маказе*, на *столицу*, на *попа*, на *калкањ*. Обично су биле од чатме *чатмаре*, од долме *долмаре*, од боровог пружа *плтаре*. Зграде су покриване најпре сламом, касније ћеремидом. У организацији простора биле су ниже, неке су имале ћошке, затим са или без подрума. Имале су таван, слеме, оцак или кумин који су обавезно покривали. Изградња куће је ишла следећим редом: Преко зиданих темеља (најчешће каменом) полагане су греде *темељаче*. На ћошковима се закулаче диреци, тзв. *ћошници*, а на њих одозго се стављају греде *венчанице*. На овим гредама су стајале *тавањаче*, изнад њих *поклопњаче*. Преко средине тавањача стављала се греда *ћуприја*, на коју се углаве *попови* који држе кров. На попове се метне *слеме*, на слеме се стављају *маије* на које се наслањају *мертеци*. Преко мертека се причврсте *летве* на које се ређа *ћерамида*. Прва прикована летва је *ћенарка* и она је најдебља и јача од осталих летви. Осим кућа за становање, дунђери су градили: *кокошарнике*, *оборе*, *кошаре*, *штале*, *свињце*, *вајате*, *амбаре*, *плевње*, *шупе*, *вурње* *фуруне*, *воденице*, *дуваре*, итд.

Дрводељски радови извођени су тако да су се греде и диреци дељали секиром и цепали чатме за дуваре и летве за кров. Осим секире, од алата су били у употреби: *тесла*, *врдло*, *бургија*, *тестера*, *рендa*, *просек*, *макара* и још понеки. Просеком су жлебили рупе на гредама ради углављивања дирека. Тестером и теслом су правили засеке на дирецима и гредама. Макаром су усправљали диреке и греде, а вертикалност дотеривали виском. Дрвена грађа се састављала на више начина: на *вренгију*, на *табан*, на *полутку* или на *ластин реп*, на *чело*, на *крст*, на *клот*.

Печалбарство Пиротског округа

Печалбарење у области Старе планине је феномен специфичних економских и миграционих кретања насталих као последица турбулентних друштвених збивања у 18, 19. и почетком 20. века, а пре свега неразвијене привреде и неравномерног економског развоја. Становништво окружено сиромаштвом, (слаба плодност земљишта, општра планинска клима, велики природни прираштај) да би обезбедило елементарне услове за живот или увећање имовине, бавило се разним печалбарским гранама: кирацилуком, аргатовањем, момштином, слугарењем, качкаваљем, а најмасовније дунђерајем, до почетка Другог светског рата.

У статусу допунске, привредне гране, на подручју Старе планине печалбарство се јавља отприлике крајем 18. века. Један од првих забележених података у пиротском крају је из 1818. године, када се дечак по имену Раденко, изгубио у Београду, где је радио као угљарски слуга. У време Милоша Обреновића печалбари су ангажовани на државним и личним Обреновићевим пословима. У списковима дунђера незадовољних надницама који на *ђумруку у Топчидеру раде* налази се неколико група мајстора, зидара и чирака под заједничким ознакама: *Пироћани, дунђери и Нишлије дунђери*. У то време помињу се и зидари из околине Трна (западна Бугарска), који су печалбарили у Србији.

КРЕТАЊА ПИРОТСКИХ ПЕЧАЛБАРА

Крајем 18. и у првој половини 19. века Београд и други крајеви Србије су изборно место печалбара, док у другој половини и крајем 19. века одлазе у Загорје – Бугарска, Румунију и Турску царевину. У Бугарској и Румунији печалбари – дунђери су најчешће радили по селима, подизали куће од ћерпича или на набој. Од краја 19. века, па све до балканских ратова број печалбара се повећао. Веома тешки животни услови довели су до ситуација да и жене, поред мушкараца, иду у печалбу или раде на изради сукна. У Пиротском округу било је низ неродних година (1909. године су забележени примери смрти од глади у селима области Висок), па су људи били принуђени да крену *трбухом за крухом*. После 1918. године били су отежани услови одласка у стране земље, па између два светска рата велики број печалбара одлазе на рад од марта до новембра у Београд, Шумадију и баве се зидарством. После II светског рата печалбарења има у малим размерама у Високу.

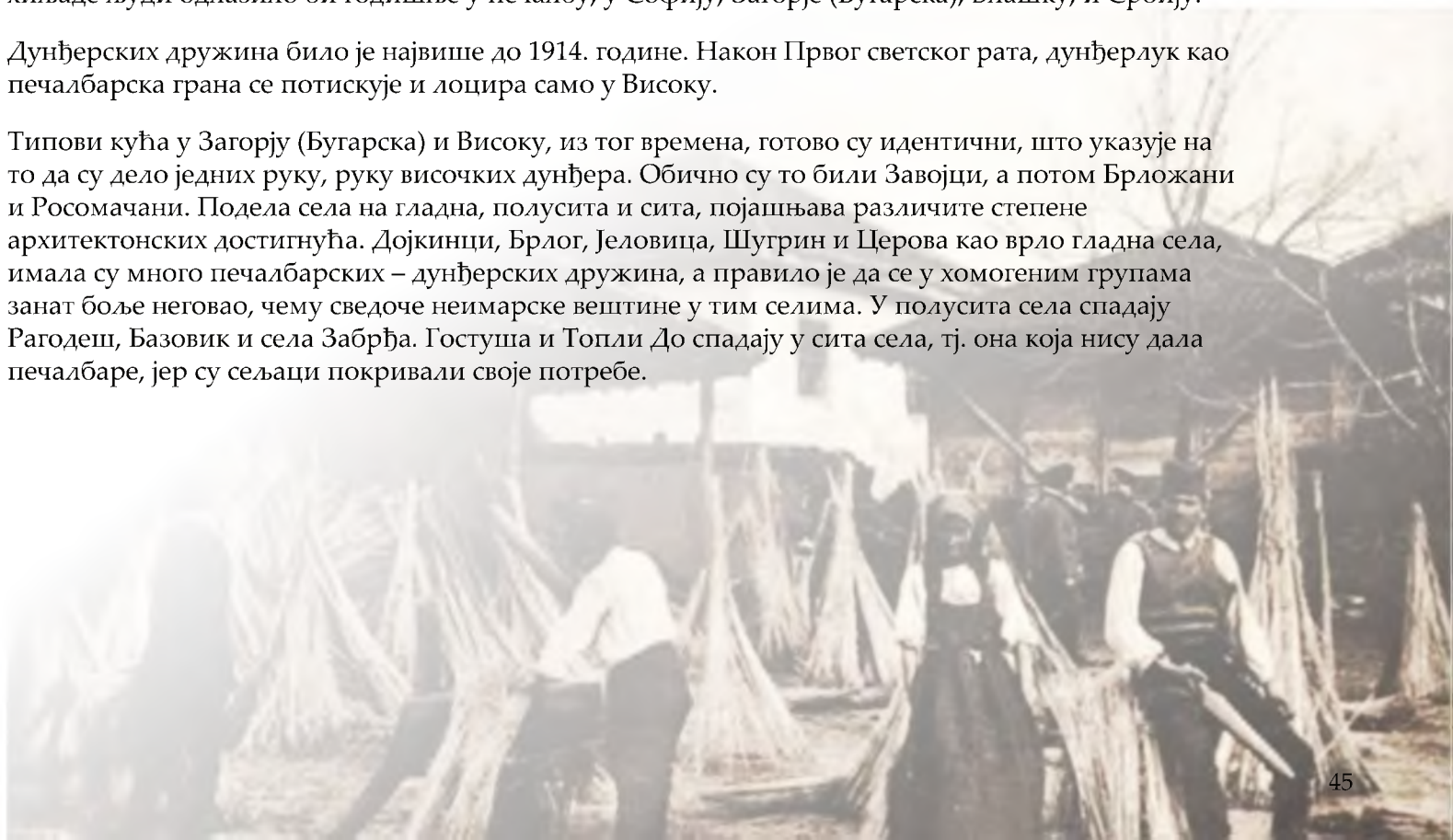
НАРОДНИ ГРАДИТЕЉИ, ТАЈВЕ, ДРАГОМАНИ И ЊИХОВЕ АКТИВНОСТИ

Крајем 19. и почетком 20. века сељаци из околине Пирота, Цариброда, Висока, Забрђа одлазили су у печалбу у Бугарску, у дружинама званим *тајве*, које су бројиле од 10–15 људи из истог села са мајстором (устибашом) који је био вођа дружине. Живот у печалби је био врло тежак, почев од услова путовања, смештаја, исхране, малих надница. Одлазило се око Ћурђевдана, враћало око Митровдана, а било је и дугих печалби, од годину до две. Печалбарске дунђерске дружине (зидарске, цигларске, ћерамицијске, црепарске), осим мајстора сачињавали су шегрти, чираци, а посао су погађали ђутуре. Зараде печалбара који су радили као зидарски радници у периоду 1880 – 1895. године биле су: мајсторска зарада од 4 до 5 месеци рада – 500 лева, обичан зидар до 120, а чирак 50 лева.

До друге половине 19. века однос мајстора и тајви имао је у извесној мери патријархално обележје, а затим добија експлататорски карактер, што се одражава на нестанак печалбара. На хиљаде људи одлазило би годишње у печалбу, у Софију, Загорје (Бугарска), Влашку, и Србију.

Дунђерских дружина било је највише до 1914. године. Након Првог светског рата, дунђерлук као печалбарска грана се потискује и лоцира само у Високу.

Типови кућа у Загорју (Бугарска) и Високу, из тог времена, готово су идентични, што указује на то да су дело једних руку, руку височких дунђера. Обично су то били Завојци, а потом Брложани и Росомачани. Подела села на гладна, полусита и сита, појашњава различите степене архитектонских достигнућа. Дојкинци, Брлог, Јеловица, Шугрин и Церова као врло гладна села, имала су много печалбарских – дунђерских дружина, а правило је да се у хомогеним групама занат боље неговао, чему сведоче неимарске вештине у тим селима. У полусита села спадају Рагодеш, Базовик и села Забрђа. Гостуша и Топли До спадају у сита села, тј. она која нису дала печалбаре, јер су сељаци покривали своје потребе.

Огњиште, вурња

Велики број кућа по старопланинским селима још увек има огњиште са кумином-напом, вериге, катао и вурњу.

У неколико примера где су заостале *иже*, на једном месту су сви ови елементи.

У средишњем делу куће – *иже* налази се огњиште са вурњом, пример у Паклештици у кући Гојка Ранчића и пример у кући Јордана Петровића у Дојкинцима. Развојном схемом сеоске куће, позиција огњишта се помера из центра према бочном зиду. Примере где је вурња узидана, са металним вратима или без њих, сусрећемо у кући Мирослава Секова у Бребевници у кући Ђорђа Ћирића у Рсовцима. Огњиште је, по правилу, увек испред вурње. Различито позиционирање вурње-пећи намеће и другачију слику напе, као у примеру куће М. Секова, те тако напа опслужује и огњиште и вурњу. Вурња је традиционална пећ за печење хлеба, јела, печења. Озидана је од омаза са плевом и глиеном земљом, полулоптастог је облика. Некада је била у *ижи* битан елемент, али почетком 20. века прелази у диспозицију дворишта, те се обично уграђује у покривеном простору уједно са дрварником, у близини куће.

Димњаци

Кровови старопланинских кућа покривени каменим плочама или ћерамидом приказују богатство разноликости димњака, изведених у традиционалним техникама. Посебно се истичу димњаци у селима Дојкинци, Топли До, Брлог.

Димњаци дрвене конструкције са странама од оплетеног прућа један су од најранијих начина израде. Како је пруће обично било лесково, овакав димњак се у неким областма називао *леска*.

Димњаци дрвене конструкције са поклопцима од изборног кровног покривача, испунама од дасака, било да су олепљене или не, остварују висину од једног метра и такође их срећемо на најстаријим кућама по селима.

Једно од најстаријих решења, уједно и најдекоративнији међу димњацима, јесте тип *квачка*. Квачка (квачка, покров, покривка, капак) – кров над оцаклијом. Декорацију обезбеђују четири дрвена носача, постављена под углом, висока тек толико да носачи извире из равни крова.

Чуваркућа

На фронту баца, где се сучељавају две воде, у традицији народног градитељства је дрвени елемент у овим крајевима познат под именом *чуваркућа* или *бацата*. Срећемо га на руској традиционалној дрвеној кући, сакралним објектима и у другим народним архитектурама углавном хришћанског подручја, као паганско наслеђе. Потреба да се сачува оно што је саграђено и што у материјалном и духовном смислу представља *кров над главом* као синоним живота у кући и свега доброг у њој створила је чуваркућу. Његова је позиција углавном изнад улазних врата, јер је и само наглашавање улаза бацама део традиционалног концепта народног градитељства. Конструктивно, чуваркућа има улогу разупоре између рогова, док нас визуелно његова елегантна грађа са шиљком навише враћа на симболику и митско наслеђе. На чуваркући разликујемо део звани јабучица, који је декорисан, затим стабло и врх. Овај елемент заступљен је претежно у селима Забрђа. Од најједноставнијих до уметничко-занатски обликованих шиљака усмерених ка небу, представља нам се елемент који сведочи о традицији народног градитељства која полако нестаје.

Ћенарка

Украсна даска на фронту стрехе, позната у народном градитељству под именом *ћенарка* (решма) има функцију да заштити симс и прихвати кишне капи. Својим присуством украшавала је куће и на селу и по градовима, али се с временом све мање употребљава, односно олуци постају у функционалном смислу њена довољна замена, а као декорација све мање налази место у савременом архитектонском изразу.

Разне форме и мотиви присутни су у занатским рукотворинама, а посебно су аутентични детаљи почетног и завршног дела *ћенарке*. Најзаступљеније су *ћенарке* са мотивом познатим под називом *венецијански зуби*. У селу Браћевци има примера *ћенарки* у облику орнамента познатог по називу *телећи језик*.

Користећи заобљене форме при декорисању *ћенарки*, столари су створили богату збирку мустри. Међу најраспрострањенијим орнаментима је *кружно назупчење*. На кафани у центру села Изатовци је *ћенарка* са ситним чипкастим радом на којој у доњем делу доминирају рупице у облику суза. Чипкаст облик *ћенарке* срећемо и на кућама у Забрђу.

Почетни део *ћенарке* на калкану обликује се паралелно са декорисаним роговима тј. са првих 30 – 40 центиметара рога. Обликовање овог дела у складу је са основном мустром, тј. из исте су породице обликовних форми као и рогови, али другачијег декоративног израза. Пример из села Сенокос и села Бољев Дол ретки су сачувани детаљи, који као и сама летва *ћенарка* губе функцију и место у савременом градитељству.

Прозори

У народном градитељству традиција су дрвени двоструки прозори, који се у овим крајевима задржавају све до краја 20. века. Према броју крила они су двокрилни, трокрилни, ређе једнокрилни. Прозори старобалканског оријенталног типа су двоструки и двокрилни, са вертикалним челичним шипкама у штоковима. Овај тип је веома распрострањен и данас по селима Висока и Забрђа.

Обрада у дрвету је препознатљив модуо у старопланинској архитектури.

У горњој зони прозора, поштујући хоризонталност у подели, постоји мањи самостални део који осим декорације служи и за проветравање. На месту где се горњи одваја од доњег дела у самој композицији поља прозора, као архитектонски детаљ појављује се главна подеона пречка. Ова пречка је предмет декорисања и доказивања занатско-столарског умећа мајстора. Тако према богатству декорација ове украсне спољашње лајсне – пречке (шлог – лајсне) данас сагледавамо са колико ју је вештине и надахнућа старопланински столар обликовао.

Врата

Стара сеоска врата из 18. и са почетка 19. века била су од пуног дрвета, са дрвеним кључаоницама, без декорација. Појавом стакла и његовом применом у застакљавању унета је новина, што је донело велику слободу у обликовању горњег дела плота на вратима кућа.

Наглашавање улазних врата орнаментиком је елемент који се, као и већина декорација, пренео из варошке архитектуре у сеоску, јер су традицијом организоване структуре сеоских кућа са тремовима и аркадама најављивале садржај партије у који се ступа.

Улазна врата у селима Забрђа и Висока – Стара планина (друга половина 19. века па надаље) рађена су у пуним штоковима са плотовима по систему касета. Оне су, уствари, поља правоугаоних форми која су за дебљину даске истурена у простор у односу на подлогу плота. Бочне ивице ових поља заобљене су или бар оборене под углом од 45°. Врата су прављена од различите дрвене грађе и фарбана масним, интензивним бојама.

Пример најлепше обликованих врата у целини (плот, первајз) налази се на кући Ђорђа Костића у Брлогу. Овде је симетрија у касетама доње пуне зоне пресликана у горњу, застакљену са по два доминантна поља. Лучним пречкама постигнут је ефекат неправилних кругова изнад којих се налази имитација малих тимпанона. Слично декоративно обликовање улазних врата у композицији са надсветлом срећемо у оближњем селу Јеловица. Уколико су на вратима сеоских кућа декорисани первајзи, онда су они већином издужене вертикале са заобљеним врховима, благо валовитим, стилизованим у духу барокних форми.

Аркаде

Аркаде су, као елемент од лукова понављаних у ритму, присутне на тремовима. Декоративна пластика на фасадама је разнолика, различитог порекла и настала под различитим утицајима. У селу Шугрин, необичан начин геометријског декорисања троугловима изнад лукова приписаћемо спонтаном изразу народних неимара. Геометријско украшавање је дошло из варошке средине, тако да је у том конгломерату стваралаштва присутно и ово обликовање.

Високо обликовну композицију у дрвету срећемо на аркадама трема куће Чедомира Цолева у селу Славиња и трема са ћошкомна кући Мире Митић Топлом Дољу. Иако су присутни лукови, декорисање је изведено према поменутој матрици – у доњој и горњој зони стуба. Доња зона – постамент – украшена је стилизованим цветом са латицама наниже, док је у горњој зони цвет отворен навише. Осим стубова, карактеристична је обрада елемента који наглашава улазну партију, а у коме се састављају лукови без стуба као ослонца.

Стубови и јастуци

Стубови и јастуци се јављају на сеоским кућама као конструктивни елементи на тремовима, доклатима у раној фази, пре него што су се појавиле полукружне аркаде, које осим декоративне улоге нису имале конструктивну улогу у примењеном склопу. Стубови су се углављивали у профилисани пирамидални камен, тзв. диван дирек, који се ослањао на земљу.

Стубови су од тврдог дрвета, различитог пресека и обраде. Поређани су према степену квалитета или умешности обраде, било да су на спрату или приземљу, трему, доклату или балкону. Традиционални начин декорисања стубова је имао усвојену схему, тј. декорисала се углавном горња и доња зона стуба. Како се пресек стуба редукује у постаменту, у стаблу добијамо тањи, виткији стуб, који не подлеже декорисању (чиме се не нарушава његова статика), а изнад горње декорације стуб се враћа на првобитни пресек. Са појавом неконструктивних – моравских лукова, капител као крунска декорација замењује декорисање у горњој зони стуба. Капители се појављују на стубовима у делу где почиње лук, тако да је профилацијом или накнадно додатим оквиром скривен спој који је некада и невешто изведен. Декоративни орнамент *зупчаста трака*, присутан на капителима стубова, говори нам о алату који су столари употребљавали и о њиховој филигранској способности, мотивацији и инспирацији да у удаљеним селима Старе планине направе занатско ремек-дело.

У обликовању **јастука**, су приметне разлике у дужини крила. Ради јаснијег прегледа, обликовање јастука биће посматрано према облику засецања, нпр. са два, три коса или равна засека и сведеним бочним странама, али не сасвим. Угаони јастуци су на почетним стубовима, а појављује само у једном смеру. И ови јастуци могу бити декорисани. На кући Рангела Јоцева у Бољевом Долу је елегантан угаони јастук са два уска коса засека и сужењем на завршетку крила.

Кровне конструкције, мертеци, маије

Рогови (мертеци) постулати су кровне конструкције и као такви једни су од ретких конструктивних елемената чије је украшавање и данас присутно приликом изградње кућа, било да се ради о традиционалном или новијем начину градње. Чак и мање декорисана кућа или она сиромашније структуре и обликовања има декорисане мертеке, и то са доње стране, у видном пољу стрехе. Код куће на *стреју* присутан је један од старијих начина обраде – крајцовања рогова, пример на кући Тихомира Николића у Шугрину. Рогови су на мањем распону, мањег пресека него што би према садашњим прорачунима захтевала конструкција крова. Нису обрађивани целом видном дужином, већ су засечени у доњем делу, а крај је отесан у завршетак благо шиљасте форме. Стари начин срећемо и у Мојинцима, на кући Косте Накова. Новије конструкције су обрађени мертеци и маије, али распоређене на нешто већем растојању (од 60 до 90 цм) зависно од кровног покривача.

Висок степен обраде елемената кровне конструкције врхунац је достигао у обради рожњача и гребењача, у видном делу, у равни стрехе. Рожњаче, гребењаче (маије) служе као ослонац роговима, а из унутрашњег кровног дела објекта у спољашњи пружају се у дужини стрехе. Обрада рожњача је компатибилна са обрадом рогова.

Сандуци , наћве, прсеци

Сандуци спадају у покућство јер је сама потреба за чувањем и одлагањем ситних предмета, гардеробе, накита, новца, брашна, жита, чак и умешеног хлеба наметала њихов опстанак. У овим крајевима устаљен је назив *санд'к* и ковчег када су у питању одећа и драгоцености. За жито, брашно, судове за мешење су коришћене *наћве* (наћвари). Новац се традиционално чувао у касама, шкрињама, док су за транспортовање робе служиле *сехаре*.

Наћвари су део кућног мобилијара намењени чувању брашна, жита и сл. Разликују се од сандука јер су издигнути. Њихове ногаре су дуже како би се од влаге из земљаних подова сачувало оно што је у њима. Рађени су по принципу тесаних дасака, а поделе унутар њих формиране су према потребама. Дизајнирање кружним и полукружним формама најчешће је у тамнобраон нијанси, док у селу Гостуша срећемо пример декорисања наћвара кружницама у врло живим бојама.

Прсеци су фиксни сандуци у кућама, за чување жита, пшенице итд. Урађени су од дасака и могуће их је ређати у низу. Примере пресека срили смо у Брлогу, у кући Божицара Андоновића и кући Десимира Костића. Прсеци имају равне поклопце у које се насипа житарица, а у дну је отвор са малом косом рампом и лопатицом која блокира одливање садржаја из пресека

Горица Љубенов, рођена Бојовић, 23.06.1967. године у Пећи, Република Србија. Дипломирала 1991. године на Грађевинско-архитектонском факултету, одсек Архитектура у Приштини. Магистрирала 2001. године на Факултету примењених уметности, смер Унутрашња архитектура у Београду. Докторирала 2015. године на Архитектонском факултету Универзитета у Београду.

Професионални и научни рад усмерен је на архитектуру стамбених и пловних објеката, а као круна стваралачког рада је поље традиционалне архитектуре. Љубав према планинарењу, модним креацијама и музици присутна је од детињства.

е-mail адреса: gorica.ljubenov@gmail.com

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

728.6:398(497.11)(083.824)
911.373(497.11)(083.824)

ЉУБЕНОВ, Горица, 1959-

Традиционално архитектонско наслеђе у региону Старе планине / [аутор каталога
Горица Љубенов]. - Београд : САНУ, 2018 (Београд : Продукција 64). - 59 стр. : илустр. ;
21 x 24 cm. - (Галерија науке и технике САНУ ; бр. 32)

Податак о аутору преузет из колофона. - Тираж 500. - Стр. 4-5: Рецензија / Милан
Лојаница.

ISBN 978-86-7025-765-8

а) Сеоске куће - Стара планина - Изложбени каталози б) Народна архитектура - Стара
планина - Изложбени каталози COBISS.SR-ID 259708428